

УДК 94(476)"1917/1918"

В. В. Мартиненко

**Виникнення державності в Білорусі 1917–1918 рр.:
історичний огляд**

Стаття присвячена історичному аналізу проблеми виникнення білоруської державності 1917–1918 рр. Подано основні етапи в розвитку історіографії питання, виокремлено важливість кожного з напрямків, акцентовано увагу на різних течіях та напрямках як білоруської, так і зарубіжної історичної науки.

Ключові слова: історіографія, Білоруська Народна Республіка, Народний Секретаріат, Статутні грамоти, територія, кордони.

Статья посвящена историческому анализу проблемы возникновения белорусской государственности 1917–1918 гг. Представлены основные этапы в развитии историографии вопроса, выделены важность каждого из направлений, акцентировано внимание на различных течениях и направлениях как белорусской, так и зарубежной исторической науки.

Ключевые слова: историография, Белорусская Народная Республика, Народный Секретариат, Уставные грамоты, территория, границы.

The article is dedicated to the historical analysis of a problem of emergence of the Belarusian statehood of 1917–1918. Here are presented the main stages in development of historiography of the question; the importance of each of the directions is allocated; the attention is focused on various currents and the directions both Belarusian and foreign historical science.

Key words: historiography, Belarusian National Republic, National Secretariat, Charters, territory, borders.

Питання становлення національних рухів на теренах постімперської Росії, що призвели до утворення нових держав, дослідження змісту цих процесів, їх логіки та наслідків становлять значний науковий інтерес. У цьому плані цінним є вивчення історії білоруських земель в 1917–1918 рр. – періоду, на який припадає початок відцентрових тенденцій, спричинених поваленням самодержавства в Росії.

Національна проблема завжди посідала важливе місце в системі суспільних відносин, перетворившись на наріжний камінь соціальної і політичної мобілізації мас. Глибоке розуміння її сутності, вибір найбільш доцільної моделі вирішення національних аспектів

залежно від конкретних умов багато в чому визначають ступінь зрілості суспільства, служать своєрідним показником ефективності руху на шляху національного самовизначення.

Тема виникнення білоруської державності 1917–1918 рр. тривалий час розглядалася з позицій марксистсько-ленінської методології, і її оцінка зводилася до затвердження реакційної й антинародної ролі державницьких сил та національних партій у суспільному процесі. В зв'язку з цим сьогодні дуже важливо відновити історичну правду, розібратися в складних переплетіннях діяльності національно-політичних сил Білорусі. Нагальним є дослідження таких проблем, як організація самостійної національної держави, визначення її соціальних і економічних основ, перспектив взаємостосунків з сусідніми країнами. Вивчення діяльності білоруського національно-політичного руху дозволяє виявити його спрямованість, врахувати уроки для подальшого розвитку білоруської нації. З'ясування основних тенденцій суспільно-політичного розвитку Білорусі в роки Першої світової війни необхідне для виявлення передумов, які привели до проголошення незалежності Білоруської Народної Республіки в 1918 році.

Недостатня розробка порушеної теми в сучасній історіографії, відсутність комплексного та об'єктивного дослідження не дали змоги створити цілісної картини розвитку білоруських земель в роки Першої світової війни загалом і виникнення державності в 1917–1918 рр. зокрема; стали на заваді формуванню концепції, яка б всебічно пояснювала тогочасні події та явища, природу та механізм суспільних змін. Перераховані фактори визначають важливість та актуальність як у теоретичному, так і у практичному плані комплексного аналізу державотворчих процесів у Білорусі окресленого періоду.

Тема розвідки становить значний дослідницький інтерес як у науковому, так і політичному плані, особливо в світлі розуміння питань білоруської державності, початок якій був покладений відомими подіями 1917 року. Її метою є аналіз основних історіографічних оцінок та концепцій білоруської та зарубіжної історичної науки. Завданнями – виокремлення етапів, шкіль та напрямів вищевикресленої проблеми.

На сьогодні в білоруській історичній науці накопичилася значна кількість праць, які розкривають сутність державотворчих процесів у Білорусі. У зв'язку з цим роботи, що складають історіографію питання, можна умовно поділити на декілька груп.

Перша з них представлена узагальнюючими працями з історії Першої світової війни, Лютневої революції 1917 р. в Росії та історії

Білорусі, де опосередковано висвітлюються проблеми державного будівництва, викликані активізацією національних рухів на території колишньої Російської імперії [1].

Другу групу складають дослідження білоруських радянських вчених. Історію наукової розробки даної проблематики тут можна поділити на два хронологічні періоди.

Перший охоплює 20–40-ві роки XX ст. У міру зміцнення в СРСР тоталітарної системи, з властивим їй тяжінням до політично-ідеологічної одноманітності, в білоруській радянській історіографії утвердилась марксистсько-ленінська методологія, яка обмежувала наукову діяльність рамками класового підходу. Найбільш виразне втілення вона отримала в наукових студіях В. Щербаківа, О. Зюзьова, О. Зімонька та Є. Гірчака [2].

Другий період репрезентують праці 50-х – кінця 80-х років XX ст. Зміна політичної ситуації в країні і період "відлиги" сприяли поживленню інтересу до питання білоруської державності 1917–1918 рр. З'являються роботи С. Маргунського, С. Почаніна, І. Ігнатенка, Г. Мерцуля [3].

Окремо варто виділити науковий доробок В. Круталевича [4]. Його дослідницький інтерес зосереджений на комплексі проблем становлення й функціонування правової системи Білоруської держави (1917–1922 рр.). Автор стверджує, що БНР була державним утворенням у стадії формування і тому не мала всіх необхідних атрибутів національного суверенітету.

Неабияку цінність мають роботи І. Ковкеля та М. Сташкевича [5]. В них на основі широкої джерельної бази простежується процес диференціації в білоруському національному русі. М. Сташкевич доповнив це питанням ставлення до національних партій, що, власне, знаменувало початок нового етапу у вивченні історії політичних партій Білорусі.

Заслугує на позитивні відгуки історична розвідка за редакцією І. Мінца [6], де висвітлюється період окупації білоруських земель німецькими військами.

До третьої групи відносяться роботи білоруських науковців, які розглядають весь спектр причин і проблем, що призвели до проголошення незалежності Білоруської Народної Республіки 1918 р., визначають її роль та місце в геополітичних процесах.

У першу чергу, відзначимо численні публікації одного з найвідоміших сучасних дослідників проблематики міжвоєнного періоду – Р. Платонова [7]. У своїх працях він розглядає процес становлення

білоруської державності, виявляє основні тенденції політичного розвитку Республіки.

Цій же темі присвячені роботи В. Ладисьова й П. Бригадіна [8]. На основі матеріалів архівів Мінська та Праги, комплексу наративних джерел автори досліджують низку питань, пов'язаних з національно-державним будівництвом Білорусі.

Ідеї національного самовизначення знайшли своє відображення в колективній монографії за редакцією В. Коршука [9], у якій радянська епоха характеризується як режим деспотичного авторитаризму.

У напрямку всебічного вивчення національно-політичних процесів Білорусі плідно працюють О. Тихомиров, Я. Юхо, М. Біч, С. Третьак, О. Резник, В. Гигін, О. Богданович, В. Мельник, О. Кукса, Г. Далідович, О. Сидаревич, В. Козляков, В. Міхнюк та інші [10].

На німецькому факторі, як одному з визначальних в історії Білорусі 1918 р., наголошують Г. Космач, І. Кулевич, Д. Мигун, В. Мазец [11].

Білоруські дослідники Т. Павлова, В. Трофимчик, Н. Глушакова, В. Лебедева [12] досить ґрунтовно розкрили питання становлення кордонів БНР і тактики діяльності білоруських національно-демократичних організацій.

Переосмислення поглядів на розвиток національно-визвольного руху в Білорусі періоду Першої світової війни знайшло віддзеркалення в працях С. Рудовича, М. Кобрини, М. Сяменчика, О. Філатова, В. Філякова [13], в яких всебічно й цілісно аналізуються ключові проблеми самовизначення Білорусі, зосереджується увага на білоруському національному русі, особливостях розвитку національних рухів Білорусі й України в 1917 р.

Певний інтерес становить дослідження Т. Тохиян [14], що підсумовує процеси білоруського державотворення в 1917–1920 рр. Авторка прийшла до висновку, що БНР була початком створення білоруської державності, а БСРР – це найважливіший етап реалізації ідеї національного суверенітету.

Четверту групу репрезентують праці білоруських істориків-емігрантів. Найбільш глибокі напрацювання були здійснені в історичних розвідках М. Валаціча, М. Недасека, Я. Станкевича, Г. Паланевича, А. Змагара, Я. Менського, Ю. Веселовського [15], які критикують більшовицьке керівництво за жорстокість методів у проведенні національної політики, репресії і доводять, що в той період у білоруської

нації практично не було шансів відстояти і зберегти свою незалежність.

Доволі значний досвід у вивченні витоків білоруської державності, місця Білорусі в європейських процесах нагромадила польська історіографія. Це праці В. Калиновського, Я. Юркевича, З. Зубієки, Ю. Туронака, А. Деруги [16].

Ґрунтовністю та виваженістю в підходах вирізняється монографія О. Латишонка [17] про білоруські військові формування 1917–1923 рр.

Вітчизняна історична наука представлена незначною кількістю робіт, які фрагментарно зачіпають питання виникнення білоруської державності 1917–1918 рр. Зокрема, це праці В. Матвієнка, О. Бойко [18], в яких розглядаються життєво важливі проблеми взаємовідносин України із суміжними та географічно близькими країнами й державними утвореннями, що свого часу входили до спільного імперського політико-правового простору Росії. Заслуговує на увагу й дисертаційне дослідження О. Панька [19], присвячене територіальному аспекту становлення білоруської державності 1914–1923 рр.

У підсумку можна констатувати, що аналіз літератури з теми дослідження підтверджує її наукову актуальність, значущість та необхідність подальшого вивчення питань, пов'язаних з білоруським національно-політичним рухом періоду Першої світової війни й проголошенням незалежності Білоруської Народної Республіки в 1918 р.

Література

1. Национальный вопрос и Советская Россия. – М. : Государственное издательство, 1921. – 90 с. ; Пименов Р. И. Россия без центральной власти (1917–1921) / Р. И. Пименов. – СПб.–Сыктывкар, 1998. – 328 с. ; Байбаков С. А. У истоков советской государственности (октябрь 1917–1924 гг.) / С. А. Байбаков, Т. А. Сивохина. – М. : МГУ, 1993. – 37 с. ; Леонов С. Рождение советской империи: государство и идеология 1917 – 1922 гг. / С. Леонов. – Москва: Диалог МГУ, 1997. – 356 с. ; Медведев Р. А. Трудная весна 1918 г. / Р. А. Медведев – Воронеж : Центрально-Черноземное книжное издательство, 1990. – 127 с. ; Скляров С. А. Польско-украинский территориальный спор и великие державы в 1918–1919 гг. / С. А. Скляров // Исследования по истории Украины и Белоруссии Сб. : – М. : Центр украинистики и белорусистики МГУ им. М. В. Ломоносова, 1995. – Вып. 1 – С. 144–149 ; Кудринский Ф. Белоруссы: Общий очерк / Ф. Кудринский. – Мн., 1905. – 128 с. ; Коронкевич П. Бѣлоруссы / П. Коронкевич. – Гомель : Типография Захарина и Марголина, 1917. – 12 с. ; Што трэба ведаць кожно-

му беларусу : зборнік артыкулаў розных аўтараў. М. Міцкевіча, П. Лёсіна, В. Ластоўскаго, М. Богдановіча, Пётры з Арленят і інш. – Мн. : Друкарня А. Я. Грынблята, 1918. – 66 с.

2. Шчарбакоў В. К. Кастрычніцкая рэвалюцыя на Беларусі і беларуская окупацыя / В. К. Шчарбакоў. – Мн. : Беларускае дзяржаўнае выдавецтва, 1930. – 128 с. ; Зюзькоў А. Большэвікі – арганізатары кастрычніка ў Беларусі / А. Зюзькоў. – Мн. : Партыйнае выдавецтва, 1934. – 89 с. ; Зюзькоў А. Крыжавы шлях беларускай нацдэмакратыі / А. Зюзькоў. – Менск : Беларускае дзяржаўнае выдавецтва, 1931. – 87 с. ; Зимионко А. Оккупация и интервенция в Белоруссии / А. Зимионко. – М. : Изд-во Всесоюзного общества политкаторжан и ссыльно-поселенцев, 1932. – 47 с. ; Гірчак Ё. Ф. Білоруські нацыяналізм / Ё. Ф. Гірчак. – Харків : Пролетар, 1931. – 99 с.

3. Маргунский С. П. Создание и упрочнение белорусской государственности: 1917–1922 / С. П. Маргунский. – Мн. : Издательство АН БССР, 1958. – 258 с. ; Почанин С. В грозном восемнадцатом / С. Почанин. – Мн. : Беларусь, 1969. – 352 с. ; Игнатенко И. М. Февральская буржуазно-демократическая революция в Белоруссии / И. М. Игнатенко. – Минск : Наука і тэхніка, 1986. – 344 с. ; Мерцуль Г. Великий Октябрь и решение национального вопроса в СССР / Г. Мерцуль. – Минск : Знание, 1987. – 22 с.

4. Круталевич В. Станаўленне дзяржаўнасці : Да 70 годдзя абвяшчэння БССР / В. Круталевич. – Минск : Редакцыя газеты "Голас Радзімы", 1989. – 126 с.

5. Ковкель И. Почему не состоялась БНР? Из истории политического банкротства националистической контрреволюции в Белоруссии 1918–1925 гг. / И. Ковкель, Н. Сташкевич // Бібліятэчка газеты "Голас Радзімы". – Мн., 1980. – 124 с. ; Сташкевич Н. С. Приговор революции: Крушение анти-советского движения в Белоруссии (1917–1925) / Н. С. Сташкевич. – Мн. : из-во Университетское, 1985. – 304 с. ; Сташкевич М. С. Перадумовы і працэс стварэння палітычных партый на Беларусі (канец XIX ст. – люты 1917 г.) / Н. С. Сташкевич // Беларускі гістарычны часопіс. – 1999. – № 3. – С. 18–23.

6. Иностранная военная интервенция в Белоруссии 1917–1920 / под ред. И. И. Минца. – Мн. : Наука і тэхніка, 1990. – 194 с.

7. Платонаў Р. П. Беларусь у міжваенны перыяд: старонкі палітычнай гісторыі ў святле архіўных крыніц / Р. П. Платонаў. – Мн. : Бел. НДІДАС, 2001. – 282 с. ; Платонаў Р. П. Падпятой германскага кайзера / Р. П. Платонаў // Беларускі гістарычны часопіс. – 2001. – № 2. – С. 51–56 ; Р. П. Платонаў Старонкі гісторыі Беларусі: архівы сведчаць: з навук. спадчыны / Р. П. Платонаў ; уклад.: У. В. Федосаў ; навук. рэд. М. Ф. Шумейка. – Мн. : Бея НДІДАС, 2002. – 352 с.

8. Ладысеў У. Ф. На переломе эпох: станаўлення беларускай дзяржаўнасці (1917–1920 гг.) / У. Ф. Ладысеў, П. І. Брыгадзін. – Минск : БДУ, 1999. – 120 с. ; Ладысеў У. Ф. Поміж Усходам і Заходам: станаўлення

дзяржаўнасці і тэрытарыяльнай узяласці Беларусі (1917–1939 гг.) / У. Ф. Ладысеў, П. І. Брыгадзін. – Мінск : БДУ, 2003. – 307 с.

9. Государственность Беларуси. Проблемы формирования в программах политических партий / В. К. Коршук, Р. П. Платонов, И. Ф. Гомановский, Е. Г. Богданович. – Мн. : БГУ, 1999. – 188 с.

10. Тихомиров А. Брестский мир 1918 г. и Беларусь / А. Тихомиров // Беларуский журнал международного права и международных отношений. – 1999. – № 2. – С. 44–57 ; Юхо Я. Вялікая дэмакратычная агульная-ўрапейская рэвалюцыя XX стагоддзя і Беларусь / Я. Юхо // Беларускі гістарычны часопіс. – 2002. – № 6. – С. 3–8 ; Біч М. Дзяржаўнасць Беларусі: стагнаўлення, страта, барацьба за аднаўлення (IX ст. – 1918 год) / М. Біч // Беларуская мінуўшчына. – 1993. – № 5–6. – С. 6–21 ; Траццяк С. А. Абвяшчэнне Беларускай Народнай Рэспублікі ў кантэксце Брэст-Літоўскай міжнароднай сістэмы / С. А. Траццяк // Весці нацыянальнай Акадэміі навук Беларусі. Серыя гуманітарных навук. – Мінск : Беларуская навука, 2002. – № 2. – С. 56–61 ; Резник А. Н. Первый Всебелорусский съезд (декабрь 1917 года) / А. Н. Резник. – Минск : Энциклопедикс, 2007. – 84 с. ; Гигин В. Ф. "Бумажная республика". Из истории БНР 1918 года / В. Ф. Гигин // Нёман. – 2005. – № 2. – С. 141–154 ; Кукса А. Н. Первый Всебелорусский съезд (5–17 декабря 1917 года) в истории белорусско-украинских отношений / А. Н. Кукса / Вестник Полоцкого государственного университета. Серия А. Гуманитарные науки. История // Научно-теоретический журнал. – 2008. – № 1. – С. 23–27 ; Далідовіч Г. БНР і БССР. Роздум абпакутным шляху беларускай дзяржаўнасці у XX стагоддзі / Г. Далідовіч. – Мінск : Пейто, 2002. – 64 с. ; Сідарэвіч А. Самовызначэння Беларускай сацыял-дэмакратыі. Антон Луцкевіч / А. Сідарэвіч. – Мінск : Фонд сацыяльных ініцыятыў і даследавання ў імя братам Луцкевічаў, 1999. – 30 с. ; Козляков В. Е. К вопросу о созыве и итогах работы съезда народов России в Киеве (сентябрь 1917 г.) / В. Е. Козляков // Беларусь – Украіна: гістарычны вопыт узаемаадносін. : міжнародная навуковая канферэнцыя. (Мінск, 18–19 санавіка 2003 г.) / рэд. кол. У. І. Навіцкі (гал. рэд.), М. П. Кашук (нам. гал. рэд.) і інш. – Мінск : Інститут гісторыі НАН Беларусі, 2004. – С. 194–199 ; Міхнюк У. Констанцін Езавітаў : матэрыялы да біяграфіі / У. Міхнюк // Маладосць. – 1995. – № 1. – С. 219–240.

11. Космач Г. А. Германський фактор в політике БНР в 1918 году. Германський и славянський миры: взаимовлияния, конфликты, диалог культур (история, уроки, опыт, современность) / Г. А. Космач // Материалы международной научно-теоретической конференции 6–8 декабря 2001 г. – Витебск : Витебский госуниверситет им. П. М. Машерова, 2001. – С. 74–84 ; Кулевiчi. Р. Дачынення Германіі да абвяшчэння БНР: гістарыяграфія праблемы. – Германський и славянський миры: взаимовлияния, конфликты, диалог культур (история, уроки, опыт, современность) / І. Р. Кулевiч // Материалы международной научно-теоретической конференции (6–8 декабря 2001 г.). – Витебск : Витебский госуниверситет им. П. М. Машерова. – 2001. –

С. 87–90 ; Мигун Д. А. Германия и Беларусь: уроки истории (1914–1922 годы) / Д. А. Мигун. – Мн. : РИВШ БГУ, 2001. – 63 с. ; Мазец В. Межы БНР / В. Мазец // Спадчына. – 1993. – № 2. – С. 106–111 ; Мазец В. Г. Беларускі нацыянальны рух ад снежня 1917 да лютага 1918 г. / В. Мазец // Гуманітарныя і сацыяльныя навукі на зыкоддзе XX стагоддзя. – Мінск, 1988. – С. 344–348.

12. Павлова Т. Я. Беларусь и Брестский мир / Т. Я. Павлова // Беларусь і свет: альманах : в 2 т. – Мн., 2000. – С. 77–86; Трафімчык А. Беларуска-ўкраінскае размежаванне па Берасцейска-Пінскаму Палессю / А. Трафімчык // Беларускі гістарычны часопіс. – 2006. – № 4. – С. 17–23 ; Глушакова Н. А. Аграрнае і нацыянальнае пытанне ў праграмных документах беларускай партыі сацыялістаў-рэвалюцыянераў (1918–1921) / Н. А. Глушакова // Гуманітарна-эканамічны веснік. – 1997. – № 3. – С. 26–32 ; Лебедзева В. М. Праблема дзяржўнасці Беларусі у праграмных падыходах і тактыцы беларускай партыі сацыялістаў-рэвалюцыянераў / В. М. Лебедзева // Беларусь: гітарарычны лес народа і культуры : матэрыялы навуковай сесіі 16–17 лістапада 1994 г. – Мн. : Ратапрынт ЦНБ АКБ, 1995. – С. 168–171.

13. Рудовіч С. Утварэнне каардынацыйнага центра беларускага нацыянальнага руху ў Менску (сакавік 1917 г.) / С. Рудовіч // Спадчына. – 1996. – № 3. – С. 16–33 ; Рудовіч С. С. Час выбару. Праблема самавызначэння Беларусі у 1917 годзе / С. Рудовіч. – Мінск : Тэхналогія, 2001. – 201 с. ; Кобрын М. Беларускі нацыянальны рух: 1917–1920 гг. / М. Кобрын – Мн. : Хата, 2004. – 95 с. ; Сяменчык М. Я. Лютаўская (1917 г.) рэвалюцыя на Беларусі / М. Я. Сяменчык // Гуманітарна-эканамічны веснік. – 1997. – № 3. – С. 15–19 ; Філатова А. Падзеі першай сусветнай вайны на Беларусі / А. Філатова, Ё. Філякоў // Матэрыялы па історыі Беларусі Нацыянальны інстытут адукацыі. – Мн., 1997. – С. 134–138.

14. Тохиян Т. М. Идея национального самоопределения и проблема образования БНР в современной белорусской историографии. Этносоциальные процессы в современном обществе / Т. М. Тохиян // Материалы международно-научной конференции 16–18 ноября 1999 года Гродненский государственный университет имени Яны Купалы. – Гродно, 2000. – С. 346–350.

15. Валаціч М. Сутнасць ленінскай нацыянальнай палітыкі на прыкладзе тварэння СССР / М. Валаціч Інстытут для вывучэння СССР // Беларускі зборнік. – Мюнхен, 1957. – Кн. 8. – С. 69–97; Недасек Н. 1918 – 1948. Да трыццатых угодкаў найвызначнейшых падзеяў ў нашага нацыянальнага руху / Н. Недасек // Спадчына. – 1998. – № 1. – С. 51–73 ; Недасек Н. Большевизм в революционном движении Белоруссии: введение в историю большевизма в Белоруссии / Н. Недасек. – Мюнхен, 1956. – 151 с. ; Станкевіч Я. Савецкае хвалшаваньня гісторыі Беларусі / Я. Станкевіч // Досьледы і матэрыялы. – Мюнхен : Інстытут для вывучэння СССР, 1956. – Сер. 2. – Вып. 51. – 185 с. ; Паланевіч Г. Нацыянальная тэорыя і практыка бальшавізму ў Беларусі / Інстытут для вывучэння СССР / Г. Паланевіч //

Беларускі зборнік. – Мюнхен, 1960. – Кн. 12. – С. 9–81 ; Змагар А. Вызволны яшляхі / А. Змагар. – Кліўлянд : Выдавецтва Беларускага вызвольнага руху, 1965. – 63 с. ; Менскі Я. Чамуды як была ўтвореная Беларуская ССР / Я. Менскі Інстытут для вывучэння гісторыі й культуры СССР // Беларускі зборнік. – Мюнхен, 1955. – Кн. 1. – С. 7–33 ; Весялкоўскі Ю. Беларусь у Першай сусветнай вайне / Ю. Весялкоўскі // Історычныя нарыс. – Беласток–Лендан, 1996. – С. 115–143.

16. Kalinowski W. Kwestja Wschodnia a Białoruś / W. Kalinowski. – Warszawa : Drukarnia literacka, 1920. – 14 s. ; Kalinowski W. Kwestja Wschodnia a Białoruś / W. Kalinowski. – Warszawa : Drukarnia literacka, 1920. – 14 s. ; Szybieka Z. Historia Białorusi. 1795–2000 przetożył Huberttas zkiwicz / Z. Szybieka. – Lublin : Instytut Europy Środkowowschodniej, 2002. – 571 s. ; Туронак Ю. Беларусь пад нямецкай акупацыяй / Ю. Туронак. – Мінск : Беларусь, 1993. – 236 с. ; Deruga A. Polityka wschodnia Polski wobec ziem Litwy, Białorusi i Ukrainy (1918–1919) / A. Deruga. – Warsaw, 1969. – 230 s.

17. Łatyszonek O. Białoruskie ornamacje wojskowe 1917–1923. Białoruskie Towarzystwo Historyczne / O. Łatyszonek. – Białystok, 1995. – 273 s.

18. Матвієнко В. М. Українська дипломатія 1917–1921 років: на теренах постімперської Росії / В. М. Матвієнко. – К. : Видавничо-поліграфічний центр "Київський Університет", 2002. – 397 с. ; Бойко О. Д. Формування території Української незалежної держави в часи Української революції (1917–1921рр.) / О. Д. Бойко. – К., 2007. – 62 с.

19. Панько О. Д. Становлення білоруської державності, 1914–1923 рр. : територіальний аспект : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.02 / Панько Олександр Данилович. – Л., 2004. – 346 с.